

החלוקה ל"אנחנו" ו"הם"-כסטרקטורה חברתית אוניברסלית אבי ברמן מרים ברגר ודוד גוטמן

Berman, A. and M. Berger (2000). "The Division into Us and Them as a Universal Social Structure." Mind and Human Interaction 11: 53-72.

מבוא

אנשים נוטים להתייחס לשייכותם הקבוצתית, החברתית והפוליטית כביטוי של בחירה ערכית, הנובעת מסיבות אידיאולוגיות, מבטאת השקפת עולם מושקעת ומעוגנת במחשבה רציונלית. במקביל, הם נוטים להתבדל מקבוצות אחרות בעלות ערכים ואידיאולוגיות נוגדים. גם התבדלות זו נתפסת כביטוי של בחירה ערכית חופשית. החלוקה הזאת היא שמגדירה את ה"אנחנו" כמקור של קרבה ושותפות, בעוד ה"הם" מוגדרים כשונים, מנוגדים, ולעתים קרובות, כאויב פוטנציאלי. אידיאולוגיות והיסטוריה קבוצתית, נבנות על בסיס החלוקה הסטרקטורלית הזאת. אירועים ספונטניים שבין ה"אנחנו" לבין ה"הם", וכן אירועים בתוך כל קבוצה מפורשים ברוח החלוקה הזאת ומחזקים אותה שוב ושוב.

הרעיון המרכזי של המאמר הוא כי החלוקה לקבוצות מנוגדות בנוסח "אנחנו" ו"הם" מהווה סטרקטורה בסיסית בהתארגנות החברתית של בני האדם ומהווה מעין נתון של הטבע האנושי. על פי רעיון זה ומבלי להמעיט בהשקעה בבחירה ערכית ושייכות אידיאולוגית, חלוקה זו קודמת לתכנים, דעות ואידיאולוגיות והיא בעלת אופי אימפולסיבי ובלתי מודע.

במאמר מתוארות בפירוט תצפיות הממחישות את החלוקה ל"אנחנו" ו"הם", את תהליך הפיכתה של קבוצת ה"הם" לאויב, את תהליך בניית האידיאולוגיה על סמך החלוקה הראשונית, ואת הקושי להידבר בעקבות החלוקה. בדיון אנו טוענים כי ניתן לתאר את החלוקה ל"אנחנו" ו"הם" כמעין אינסטינקט אנושי מולד, שתפקידו גיבוש כוחותיה של הקבוצה לעבודת צוות מלוכדת. כמו-כן אפשר להציע סיבתיות

פסיכולוגית יותר לחלוקה זו, לפיה החלוקה מהווה מנגנון הגנה קבוצתי, המציע זהות ושייכות במקום כאוס מעורר חרדה של הפרט בתוך ההמון. ישנם הטוענים (Bion, 1961; פרויד, 1921) כי היש החברתי הארכאי הוא העדר הראשוני. העדר הראשוני הנו קבוצה בעלת מנהיג, בעלת זהות קבוצתית, ובעלת תחושת שייכות לפרטים שבתוכה. בהמשך לרעיון של העדר הראשוני אנו טוענים כי העדר הראשוני מחפש עדר נוסף מולו, לשם יצירת שני עדרים המקיימים את ההתנהגות האופיינית של "אנחנו" ו"הם". כל עדר מחזק את תחושת הזהות והשייכות של פרטיו, ומגבש ומאחד את המוטיבציות של פרטיו, אל מול העדר השני. המכניזם החברתי הזה שייך לתהליכים ראשוניים של בניית זהות, ואפשר לראותו כמקביל לתפיסה הבסיסית של Winnicott (1965) על התהוות ההבחנה ביו "האני" (me) וה"לא אני" (not me).

תצפיות ולקחים

העבודה המקצועית במסגרת עמותת "בסוד שיח" המחישה לנו כי מנגנונים של השלכות יכולים להסביר תופעות דומות גם בתחום הבין-קבוצתי. וכך אפשר לראות מנגנונים של פיצול והשלכה גם בין קבוצות ולא רק בין אנשים. מאז פרויד (1925) מוכרת ההשלכה כמנגנון הגנה המסוגל להסביר שלל של תופעות בהם מייחס הפרט את החיובי לעצמו, ואת השלילי לזולת. כך, ההשלכה על קבוצת ה"הם" היא מעין תהליך טיהור קולקטיבי.

Robins & Post (1997) מציעים: "אנו זקוקים לאויבינו. הם מספקים הסבר מרגיע למה שלא בסדר בתוכנו" (עמ' 302). Volkan (1988) מתחקה אחר השורשים של קונפליקטים חברתיים ומאתר אותם בעריסה; הוא טוען שהפחד והשנאה לזר מושרשים באופן עמוק בנפש האדם. פחד זה וההשלכה של השנאה לאחר מהווים את התשתית הפסיכולוגית של מושג האויב.

נתאר עתה את התצפית שהובילה אותנו לגבש דעות אלה לראשונה. היא נערכה בתוך כנס התנסויות של עמותת "בסוד שיח" אשר הפגיש לפעילות משותפת אנשים המקוטבים בדעותיהם הפוליטיות-חברתיות, וכן גם באמונותיהם הדתיות והאידיאולוגיות. הקבוצה כללה אנשים משתי קבוצות חברתיות-פוליטיות מזוהות

היטב. אנשים מקבוצות אלה חשים עצמם בקונפליקט רחב ועמוק של השקפות עולם חברתיות פוליטיות. בטרמינולוגיה המקובלת קבוצות אלה מכנות עצמן "ימין" ו"שמאל". מאחורי טרמינולוגיה זו, שלל ניגודים:

□ אמונות דתיות: בקרב אנשי הימין הרבה דתיים לאומיים, בקרב אנשי השמאל רוב חילוני.

□ יחס לטריטוריה: השמאל רואים את השטחים כאזורים שנכבשו מידי יושביהם הלגיטימיים, קרי האוכלוסייה הערבית. בהתיישובות יהודית בשטחים אלה רואים אנשי השמאל נישול אוכלוסייה, והתגרות מסוכנת.

□ היחס לערבים: אנשי הימין נוטים לראות בערבים אויב פוטנציאלי, וספקנים לגבי שלום אמת בר-קיימא עמם. אנשי השמאל מאמינים בשלום ורואים בערבים פוטנציאל לשכנות טובה.

□ ערכים: אנשי הימין רואים בלאום ערך עליון. אנשי השמאל רואים באדם ערך עליון. אנשי הימין מבדילים בין בני עמם (עם הבחירה) לבין השאר. אנשי השמאל מבדילים בין אלה המקבלים ערכים הומניים אוניברסליים לבין לאומנים המבדילים לטובה את בני עמם משאר בני האדם.

הבדלים אלה שבין הקבוצות נתפסים בחברה כמוחשיים ועמוקים ביותר. אצל רוב האנשים נוצרות זהויות מנוגדות אלה עוד בגיל הילדות, ובתוך המשפחה הגרעינית בה גדלו. לכאורה, מוטיב ה"אנחנו" ו"הם" בקבוצות מנוגדות אלה נראה מבוסס היטב, בנוי בהדרגה במשך שנות חיים רבות, ומחוזק בחינוך ובחישוקים של לחץ חברתי. על כן עמדות אלה נתפסות כיציבות ביותר. השינויים בהן, לא כל שכן מהפכים בהן, מעטים. עמדות אלה יכולות להתפס כחלק מאישיותו הבוגרת של המחזיק בהן. ההבדלים בין העמדות ובין האנשים בשתי הקבוצות כה מוחשיים ועמוקים עד כי עצם המפגש בין שתי הקבוצות נחשב נדיר.

ניתן היה לצפות כי אנשים בקבוצות יטו לדבוק בזהותם האישית-חברתית-פוליטית העמוקה וכי זו תהווה בסיס יציב ועמיד ללחץ חברתי. דווקא בשל כך התבלטו במהלך הסימולציה (שעליה נדווח בהמשך), התופעות החברתיות עליהן אנו רוצים להצביע: נראה שתהליכי הפיצול ל"אנחנו" ו"הם" מוכנים תמיד לפעול מחדש תוך

שהם משתמשים במציאות הנתונה. הם משתחזרים בכאן ועכשיו של הקבוצה, חוצים גבולות של זהות מגובשת והשקפת עולם מושקעת.

מאחר שהדיאלוג בין קבוצות אלה הנו נדיר תוכננה סימולציה (על פי רעיון של ד"ר דוד גוטמן) אשר מטרתה לפתוח את ערוצי הדיאלוג שבין אנשים ולאפשר אותם. לסימולציה הוקצה פרק זמן של שעה, ובעקבותיו שעה נוספת לשם עיבוד ודיון.

המשתתפים חולקו באופן מקרי לשלוש קבוצות, שנקראו "ימין", "שמאל", ו"ממשלה". החלוקה נעשתה באופן מקרי, כמו בהגרלה, באמצעות פתקים שחולקו למשתתפים עם כניסתם לאולם שבו נערכה הסימולציה. בחדר הוקצו ארבעה אתרים, וכל אחד מהם סומן בשלט: "ימין", "שמאל", "ממשלה", "כיכר העיר".

המשימה שניתנה למשתתפים הייתה: "לחקור את היחסים המתהווים בין הקבוצות בחדר". הוסבר למשתתפים כי אתר "כיכר העיר" נועד למפגשים בין נציגי הקבוצות. המשתתפים לא קיבלו הנחיה מפורשת ליצור קבוצות מתוך המליאה. כמו-כן לא ניתנה להם הנחיה מפורשת לגבי אלה קבוצות עליהם ליצור. ואמנם ניתן לדמיין אפשרויות רבות ושונות לחלוקה לקבוצות טבעיות בתוך מליאת המשתתפים: גברים ונשים, אנשי ימין (במקור) ואנשי שמאל (במקור), דתיים וחילוניים, מנחים ומשתתפים, חלוקה לפי מקצועות שונים, מעמד, גיל וכו'.

כל המשתתפים קיבלו את הפתקים שחולקו להם באופן מקרי והתיישבו במקומות במפוזר. החדר הוכן כמקובל במפגש מליאה: כל המשתתפים הושבו בשורות, והצוות לפנייהם. עם גמר הקראת המשימה הראשונית, אמורים היו חברי הצוות לקבל תפקיד יועצים ולהישאר צמודים לטריטוריה שיועדה להם, כדי להקל על הדיאלוג שם אם יתבקשו על-ידי המשתתפים.

כמתכנני הסימולציה, הנחנו כי המשתתפים יוכלו לחוש בהתלבטות אישית, בקונפליקט, בין זהותם האישית הוותיקה, לבין האפשרות להחליף נקודת מבט, ולחוות את העולם מנקודת מבטו של בן הקבוצה המנוגדת. סברנו כי קונפליקט כזה יכול להגדיל את הפתיחות של המשתתפים להשקפותיו של הצד השני.

אולם, להפתעתנו, כמעט שלא היו במהלך האירועים סימנים לקונפליקט. תחת זאת המשתתפים הראו בבירור שתי התנהגויות אחרות:

□ המשתתפים התחלקו לפי הפתקים שקיבלו ובחרו מיד השתייכות קבוצתית קונקרטית ואקטואלית.

□ המשתתפים התיישבו בחדר באתרים שהתאימו לפתקי ההגרלה שבידם. הקבוצות שנוצרו ברגע זה הפכו לקבועות ויציבות, ובתוכן החלו להיבנות עמדות והשקפות עולם אשר נועדו להוות מכנה משותף לכל המשתתפים בכל קבוצה.

תיאור מפורט של מהלך ההתרחשות

לאחר הקראת המשימה הייתה ההתרחשות בחדר מהירה ביותר. המשתתפים התחלקו מיד לקבוצות ה"ימין" וה"שמאל" על פי הכתוב בפתקים שקיבלו, ולא על פי הזהויות הוותיקות שלהם בחייהם. במילים אחרות, כמחצית המשתתפים בקבוצת הימין היו למעשה אנשי שמאל בחייהם, בעוד כמחצית המשתתפים בקבוצת ה"שמאל" היו אנשי ימין בחייהם. הם גררו את כיסאותיהם לאתרים השונים וסגרו מיד שני מעגלים. בתוך כל מעגל ישבו המשתתפים ונסגרו מיד בתוך עצמם.

בעלי הפתקים "ממשלה" נראו מהססים הרבה יותר. הם ישבו במעגל פתוח, נבוכים, פניהם אל שאר המשתתפים שנסגרו במעגליהם. דקות ארוכות חלפו בטרם נפנו לעצמם והתחילו לשוחח על זהות מוגדרת ועל תפקידים אפשריים בחדר.

קבוצות הימין והשמאל היו עסוקות בתוך עצמן. תצפית והקשבה של צוות המנחים למתרחש בתוך הקבוצות העלו כי המשתתפים עסוקים מאוד בבניית זהות קבוצתית, ומציאת מכנים משותפים. האווירה הייתה מסבירת פנים וקשובה. המשתתפים השקיעו מאוד בשייכות ובשיוך. הם התאמצו להגדיר מכנים משותפים והבליעו מחלוקות. (מבחינה זו קידם התהליך את מטרות הכנס: המשתתפים בתוך הקבוצות הקטנות אמנם הקשיבו מאוד אחד לשני למרות שהיו שייכים למחנות מנוגדים במציאות חייהם מחוץ לכנס). משתתפי קבוצת הימין נטו לשנן את עמדותיהם וניסו לסייע לקבוצה לגבש זהות ימנית משותפת. גם משתתפי קבוצת השמאל נטו, במקביל, לגבש זהות משותפת, ובכלל זאת, גם אלה אשר בחייהם מזוהים עם הימין. הקבוצות עסקו בחיזוק הלכידות הקבוצתית. משתתפים הציגו את עצמם והתוודעו

זה לזה. הקבוצות הקפידו, גם בתוך פרק הזמן של פחות ממפגש אחד, להעניק לכל המשתתפים תחושות של שייכות וקבלה.

קבוצת ה"ממשלה", לעומת זאת, נותרה נבוכה. המשתתפים בה לא הצליחו לגבש קו משותף, תכנית פעולה, או הצעה לכיוון כלשהו. כעבור מחצית השעה פרשו רוב חברי הממשלה מן הקבוצה ובחרו להצטרף לקבוצות הימין והשמאל, כל אחד על פי העדפתו האישית. לאחר מספר דקות עברו שני המשתתפים הנותרים בממשלה אף הם לקבוצות. מרגע זה נותרו בחדר שתי קבוצות משתתפים בלבד, אשר כל אחת מהן רואה את עצמה כ"אנחנו", ואת זולתה כ"הם".

רוב הזמן שהוקצה לסימולציה חלף ללא מפגש בין נציגי הקבוצות. כיכר העיר נותרה ריקה, והיועצים שהוקצו לה, מובטלים. בשלב זה הוחלט על התערבות מערכתית מצד היועצים. לפני קבוצות המשתתפים הוקראה הודעה שהזכירה להם את המשימה הראשונית. המשתתפים גילו בהודעה זו עניין מועט. נשמעו טרוניות על ההפרעה שהיועצים מהווים לשיחה החשובה והקרובה בקבוצות. בכל זאת היו משתתפים בודדים שביקשו לבצע את המשימה. אחד מהם ביקש את רשות קבוצתו להיות שליח לקבוצה השנייה ולחזור לדווח על כך. בקשתו זכתה להתייחסות אמביוולנטית (נשמעו מתנגדים אשר טענו כי אין זה הזמן המתאים), ולבסוף התקבלה הצעתו ספק באדישות, ספק בהתעלמות. משתתף זה קם והלך לקבוצה השנייה. עם התקרבותו אליהם פסקה לחלוטין כל שיחה שם וכל העיניים הופנו אליו. הוא הסביר את מטרת בואו בחיוך ובמאור פנים והזכיר את המטלה שניתנה לכולם. הקבוצה קיבלה אותו בקרירות עד עוינות. חלק מן המשתתפים התלהטו, התייחסו אליו כאל אויב, וטענו שהוא מרגל ו"שיסתלק". אחרים, באופן שקול דעת יותר, ביקשו ממנו לבוא בפעם אחרת מפני שהזמן אינו מתאים לשליחותו כרגע. הטענה הייתה: "אנחנו עוד לא גמרנו לדעת מי אנחנו, ואיננו פנויים להכיר את הקבוצה האחרת. קודם נכיר את עצמנו". השליח חזר לקבוצתו בתוך שלוש דקות. עם חזרתו גם כאן נעצרה כל שיחה, והמבטים הופנו אליו. הוא סיפר על האירועים כפי שקרו. משתתפי קבוצתו, אשר היו עד כה אדישים לשליחותו, הגיבו בחומרה על חזרתו. מבחינתם הוא גורש. שליחותו האישית הפכה מיד לקבוצתית, וחזרתו נחשבה לבושה ולהתגרות. האווירה נטענה עוינות והתרגשות, והקבוצה האחרת החלה להיחשב כארץ אויב. בקבוצה התעוררה התרגשות רבה והחלט לסרב למפגש בין-קבוצתי.

מפגש כזה אמנם לא התקיים עד סיומה של הסימולציה ונראה כי בחירתם המיידית של המשתתפים הייתה להעדיף את חלוקתם לקבוצות "אנחנו" ו"הם", תוך דחייה של המטלה שהוצעה להם להידברות בין קבוצתית.

הקיטוב בחדר השפיע גם על היועצים. בתוכם היו כאלה אשר סטו מתפקידם התצפיתי והתקרבו פיזית לאחת משתי הקבוצות, וזאת, למרות שעל פי תפקידם היו אמורים להיות צמודים לטריטוריה ולא למשתתפים. אחרים נשארו לשבת במקומם הנייטרלי.

בעקבות סימולציה ראשונה זו חזרנו על הבניה זו גם במפגשים דומים אחרים, באוכלוסיות שונות, בקרב דוברי שפות שונות. עבדנו באותה מתכונת, עם קבוצות הנמצאות בקונפליקט, בכנסים של אנשי מקצוע ושל אחרים. נראה לנו כי לא ניתן לחשוד במשתתפים כי מגבלות של השכלה, חינוך, או אינטליגנציה השפיעו באופן מכריע על התנהגותם. תצפיותינו הראשונות אושרו בכל המפגשים האלה.

לאחר צבירת התנסויות רבות, הגענו למסקנה כי החלוקה הסטרוקטורלית ל"אנחנו" ו"הם" קיימת כהנחת יסוד עמוקה המשפיעה על ההתנהגות האנושית. התרשמנו כי החלוקה ל"אנחנו" ו"הם" מבטאת צורך עמוק ולא מודע של אנשים. צורך זה פועל בעוצמה רבה לכיוון של שייכות "לקבוצה שלי" ולהתבדלות מן "הקבוצה האחרת". הוא מקשה על אנשים להישאר נייטרלים, לוחץ על השתייכות ובחירה באחת מן השתיים, ופועל נגד ריבוי אלטרנטיבות. במקביל לכך, הקבוצה האחרת, ה"הם", נטענת והולכת במשמעות של אויב. הגדרות אלה יכולות להישמר ביציבות לאורך זמן.

תצפיותינו הועשרו בממצאים נוספים. בחרנו להביא את חלקם. מרגע שבו החלו המשתתפים ליחס למבנה שהתארגן בחדר משמעות של "אנחנו" ו"הם", הם החלו לייצר באופן ספונטני רטוריקה מתאימה לחלוקה זו. הסימולציות אפשרו לנו לראות כי די באינפורמציות קלושות ביותר כדי לאפשר למשתתפים בקבוצות לייצר מטפורות, סמלים, ואידיאולוגיות. ההנחיות שניתנו על-ידי היועצים באשר למטלה הראשונית (שכללו חלוקת פתקים בעלי צבעים שונים או כאלה שעליהם רשומה מילה אחת) החלו לעורר תהודה אסוציאטיבית בתוך כל קבוצה.

כצפוי בכל הקבוצות, זכה ה"אנחנו" לתיאור חיובי יותר מאשר ה"הם". כך, למשל, באחת הסימולציות תיארו הקבוצות את ה"אנחנו" ו"הם" כך: "אנחנו המורדים האקטיביסטים, ואצלם שעמום ודיכאון". בו-זמנית התגאתה הקבוצה האחרת בשיחה "התרבותית" שניהלו בתוכה שניים מן המשתתפים לאורך רוב זמן הסימולציה. המשתתפים בקבוצה הזו לא התייחסו מילולית לקבוצה האחרת, אך שפת הגוף שלהם העידה על הסתייגות ואף סלידה מן הרעש והבלגן של הקבוצה האחרת (אשר התגאתה, כאמור, ב"אקטיביזם" של משתתפיה).

בחלק מן הסימולציות החלטנו לוותר על כל כיתוב על הפתקים, ובמקומו חילקנו תוויות שונות בצבע בלבד. גם הפעם התחלקו המשתתפים לקבוצות, על פי צבען השונה של התוויות, במהירות ובציטנות. פתקי הגרלה המבוססים על צבעים שונים נטענו בערכים רבי משמעות. המשתתפים החלו לנסח מטפורות וסמלים העוסקים במשמעות הבדלים דקים אלה: צבע כחול הפך להיות סימן של "אצילות", "מסורת" "שורשיות". צבע אדום החל לסמן "אנושיות", "מעמד הפועלים".

באחת הסימולציות (שנערכה בכנס בין-לאומי של אנשי מקצוע) הבחינה אחת המשתתפות כי על פתקי קבוצת ה"הם" רשומה מילה, בעוד שעל פתקי קבוצת ה"אנחנו" לא רשום דבר. היא פנתה בהתרגשות אל חבריה ואמרה: "להם יש משהו שלנו אין, להם יש ולנו אין. הם העשירים ואנחנו העניים. לנו אין מה להפסיד". דבריה השפיעו על הקבוצה לכיוון של תפיסת עצמם כצודקים ומקופחים בעוד שקבוצת ה"הם" החלה להיתפס כקבוצת המנצלים.

שמנו לב כי התגבשות החלוקה ל"אנחנו" ו"הם" כשתי קבוצות מנוגדות עוברת מספר שלבים מהירים, אשר עלולים להיות בלתי מובחנים (unnoticed): כאשר הקבוצה מתגבשת ל"אנחנו", היא מבדילה את עצמה משאר העולם. ה"אנחנו" מובדל מן ה"לא אנחנו". תחילתו של תהליך זה, היא הכחשת קיומה של הקבוצה האחרת. קבוצת ה"הם" מובחנת ולא מובחנת כאחת, ליתר דיוק זוכה להתעלמות בכוונה. בחלק מן הסימולציות שערכנו ישבו הקבוצות בחדרים צפופים, בשני מעגלים משיקים. משתתפים ישבו כשגבם כלפי משתתפי קבוצת ה"הם", מתחככים בכיסאותיהם בגבם של המשתתפים שמאחוריהם, תוך אי-נוחות בולטת. וכל זאת

מבלי להחליף מבט או מילה, לא כל שכן דיאלוג בין-קבוצתי כפי שהוצע במטלה הראשונית.

המשתתפים נראו כמסוגלים להתמיד באווירה זו זמן רב. כאשר התערבו היועצים במצב סטטי זה, הייתה התשובה כמעט תמיד: "קודם נכיר את עצמנו", "קודם נערוך שיחה בתוכנו, ואחר-כך נתפנה לדבר איתם". כאמור, "אחר-כך" זה לא הגיע ברוב הפעמים, וגם כאשר נוצר מפגש בין-קבוצתי, הוא נערך בדרך כלל לאחר התערבות הנחייתית של היועצים.

לא ייפלא לכן, כי כל רעיון הממליץ על התעניינות בקבוצה האחרת נתפס כמיותר (אם הוא בא מתוך קבוצת ה"אנחנו") או עוין (אם הוא מגיע מקבוצת ה"הם"). כל התערבות, קלה ומנומסת ככל שתהיה, מצד קבוצת ה"הם" נענית כמעט תמיד בעוינות ובדחייה. מענה זה מוליד כמעט תמיד תחושות עלבון, דחייה ועוינות שכנגד. מרגע זה הופכת ההתעלמות לאויבות. פעמים רבות נלווים לרגעים אלה ביטויים של חשדנות רבה נטולת פרספקטיבה והומור. ניתן לומר כי האווירה מתקשחת. למשתתפים, ולפעמים לכל הקבוצה, יש עכשיו "חשבון" עם משתתפי קבוצת ה"הם". בשלב זה מופיעות התנהגויות אמוציונליות (ומכך נובע גם לא רציונליות) כלפי קבוצת ה"הם". הרגשות הדומיננטיים: נקמנות, פגיעות נרקיסיסטית, קנאה.

בסימולציות אשר בהן קיימת אפשרות בחירה בין שיתוף פעולה לבין עימות ותחרות, נוצרת בשלב זה נטייה דומיננטית מאוד לעימות, מלווה בהתלהבות מיליטנטית, תחושת הגיבוש בשיאה. הקבוצות נראות אז לפעמים מתלחשות ומצחקקות בעליצות. מכונסות תוך קירבה פיזית רבה. מבטים נשלחים מדי פעם אל קבוצת ה"הם". התרשמויות "משם" מדווחות מיד וזוכות לקשב רב. רק בשתיים מתוך כל הסימולציות שנערכו הגיעו הקבוצות מרצון לדיאלוג בין-קבוצתי. כמה נוספות הגיעו לכך בעקבות תזכורות מן המנחים-יועצים בדבר המטלה הראשונית.

יוצאים מן הכלל

כאמור, רוב המשתתפים בסימולציות שערכנו התנהגו באופן דומה למתואר. עם זאת היו גם מספר יוצאים מן הכלל. באחת הסימולציות שערכנו נראה היה שהמשתתפים

אמנם מעדיפים לממש את המטלה הראשונית ולהיכנס לדיאלוג בין-קבוצתי. נציגים נשלחו למקום המפגש ושקעו בשיחה, בעוד שתי הקבוצות ממשיכות לעסוק בגיבוש זהותן. במקביל לכך פרשו מאחת הקבוצות שני נציגים, הכריזו על עצמם כקבוצה עצמאית, והזמינו משתתפים אחרים להצטרף אליהם. ואמנם קריאתם נענתה, ושלושה משתתפים נוספים הצטרפו. בחדר פעלו אז ארבע קבוצות. על פי יוזמתם של נציגי שתי הקבוצות לדיאלוג הבין-קבוצתי החלו לעבור נציגים בין כל הקבוצות ולהעביר רעיונות והצעות. הגיבוש הקבוצתי נראה רופף, ורעיונות של הנציגים לא תפסו. ההתרחשות נראתה כאילו מצדיקה את הטיעון של כל אותן הקבוצות שסירבו להיפגש לדיאלוג בין-קבוצתי: "קודם נתגבש אנחנו". אמנם, נראה היה אז כי גיבוש דורש זמן והשקעה, ובהיעדרו, אכן עלול להתרחש פירוק הקבוצה.

באחד הכנסים הבין-לאומיים אכן נוצרה אחדות בין-קבוצתית. הקבוצות בחדר (באותה סימולציה חולקו שלושה פתקים בצבעים שונים, ונוצרו שלוש קבוצות) התאחדו לתהלוכה אחת ססגונית במעגל, תוך שירה וקריאת סיסמאות. המשתתפים נהנו מאוד והשתררה אווירה של שמחה וקלילות. שמנו לב כי בתהלוכה שנוצרה ויתרו כל המשתתפים על הטריטוריות שהיו לקבוצותיהם עד כה, ולא שבו עוד לשבת על כיסאותיהם.

בסימולציה שנערכה לאנשי מקצוע סירבו המשתתפים להתחלק על פי הפתקים שחולקו להם. הם טענו כי הם מכירים את "התרגיל הזה". עם זאת, להפתעתנו, התחלקו המשתתפים בכל זאת לשתי קבוצות מרצונם, ועל פי קריטריונים שהציעו בעצמם, ומכאן ואילך התנהלה הסימולציה על פי האפיונים שתוארו לעיל.

המשגה של התצפית

לאחר שאספנו תצפיות רבות בהזדמנויות שונות נראה לנו כי מספר מאפיינים התנהגותיים חוזרים על עצמם לאורך רוב הסימולציות.

□ חלוקה לשתי קבוצות

המשתתפים העדיפו חלוקה לשתי קבוצות בלבד (מלבד במקרים בהם ניתנו שלושה פתקים או יותר, אז העדיפו המשתתפים, שוב, לציית לפתקי ההגרלה).

□ **הציות**

המשתתפים נטו לציית לפתקים שניתנו להם כאילו היו צו מגבוה לחלוקה לקבוצות. הם עשו זאת בדרך כלל, באופן מהיר, מדויק וללא ערעור.

□ **השתייכות פנימית**

בכל קבוצה החלו להתפתח תהליכי השתייכות פנימית. האווירה הייתה מקבלת, אמפתית, משייכת, ונעימה. בתוך כל קבוצה קיימת סבילות וסובלנות לשוני, כל עוד המשתתף רוצה להשתייך.

□ **בניית ה"אנחנו" ("קודם נכיר את עצמנו") : ערכי נאמנות ושלייכות**

בכל קבוצה נבנה ערך של נאמנות ושלייכות, בתחילה על-ידי התייחסות בין-אישית כנ"ל, ולאחר מכן באופן מילולי. תהליך זה נתפס כקודם ועדיף על פני כל משימה אפשרית אחרת. לגבי תהליך זה קיבלנו התרשמות כפולה: מחד, שמנו לב כי ההשקעה של הקבוצה בגיבוש אמנם נושאת פירות של לכידות, שפה משותפת וייעול קבלת החלטות קבוצתיות. מאידך, בניית תחושת הנאמנות והשלייכות, וכן שימורה לאורך זמן, עשויה להיות משימה שאינה מסתיימת. תחת כוונת גיבוש זו של קבוצת ה"אנחנו" נדחים רעיונות למפגשים בין-קבוצתיים, בין אם הם באים מתוך קבוצת ה"אנחנו" ובין אם הם באים מקבוצת ה"הם".

□ **בניית ה"הם"**

תפיסת הקבוצה האחרת עוברת תהליך בן מספר שלבים: בתחילה קיומה מוכחש כבלתי קיימת או בלתי חשובה, אחר-כך היא מוגדרת כ"הם". אחר-כך היא נתפסת כמטרד וכהפרעה לא רצויה, ואף לא הוגנת. בסופו של דבר היא נתפסת כאויב.

□ **יצירת האויב**

בשלב שבו הקבוצה משקיעה ביצירת ה"אנחנו", קיומה של קבוצת ה"הם" מובחן אך מוכחש. כאמור, כל פנייה של קבוצת ה"הם" אל קבוצת ה"אנחנו" נתפס כהפרעה. להפרעה זו מגיבה קבוצת ה"אנחנו" בדחייה במידה זו או אחרת של בוטות. בכך היא מעוררת את עלבונה וכעסה של קבוצת ה"הם". האפקט נטען בחשדנות, פגיעות נרקסיסיטית ומשאלות נקם, להן שותפות שתי הקבוצות. משלב זה ואילך קבוצת ה"הם" נתפסת כבעלת כוונות רעות וקבוצת ה"אנחנו" רואה עצמה קרבן. מתוך כך פעולות התגוננות תוקפניות מוגדרות כנחוצות ומוצדקות.

□ ניסוח האידיאולוגיה

בשלב ההשקעה ביצירת ה"אנחנו" מילים שנאמרות בחדר מעוררות אסוציאציות ונטענות משמעות קבוצתית. הקבוצה נראית כ"צדה" מטפורות קבוצתיות. כאשר אלה נמצאות, הן מתארות את ייחודה של קבוצת ה"אנחנו".

□ ברמת התצפית הבחנו בתהליך הבא:

1. נזרקים לחלל החדר ביטויים שונים. חלקם מתייחסים לחלוקה שבין הקבוצות.
2. חלק מביטויים אלה הופכים למטפורות העוסקות בפיצול, במיוחד של קבוצת השייכות, לעומת הקבוצה האחרת, או כל האחרות.
3. מטפורות אלה צוברות תכנים נוספים והופכות לנאראטיבים קבוצתיים.
4. חברי הקבוצה בוחרים חלק מניסוחים אלה כביטוי לזהותם בקבוצה ולשייכותם אליה (הבחירה על-ידי ביטויי הסכמה והנאה רחבים).
5. הניסוחים מתחילים להוות "רכוש" של הקבוצה, מעין אובייקט הקיים עצמאית; מתהווה מעין אידיאולוגיה המגדירה את ייחודה של הקבוצה לעומת השאר; הסכמה לניסוחים אלה הופכת להיות קריטריון שייכות.
6. קריטריון השייכות משמש לבדיקה של ציות "בינארי" (מסכים-לא מסכים/שייך-לא שייך) לגבי המשתתפים בקבוצה.

גישושים לדיאלוג קבוצתי

מצאנו כי מצב הפיצול והאויבות הבין-קבוצתי יכול להישמר ביציבות לאורך זמן. במיעוט של המקרים הגיעו הקבוצות לדיאלוג בין-קבוצתי, ואף באלה נעשה הדבר תוך תזכורות מצד המנחים על אודות המטלה הראשונית (כלומר, על-ידי גורם חיצוני). לעומתם, היו מקרים בהם הדיאלוג הבין-קבוצתי נעשה תוך פרגמנטציה של קבוצת המשתתפים כולה לתת-קבוצות אחדות סתמיות. היו כמה הזדמנויות נדירות שבהם גילו הקבוצות את הדיאלוג הבין-קבוצתי מתוך שמחה והתלהבות. לרוב נדרשה לשם כך התערבות של היועצים.

דין

אנו משתמשים במונח סטרוקטורה חברתית כדי לתאר מבנה חברתי ארכאי, בסיסי, אולי אף מולד, המאפיין את החברה האנושית, מעבר לארצות ולתרבויות. אנחנו מניחים כי החלוקה לשתי קבוצות, "אנחנו" ו"הם", היא ביטוי לסטרוקטורה חברתית כזאת. החלוקה ל"אנחנו" ו"הם", יכולה להיתפס כמכניזם חברתי מרכזי. היא מעין צורה של התארגנות חברתית שיש לה תפקיד התפתחותי והגנתי כאחד. אנחנו מציעים לראות את הסטרוקטורה הזאת כמעין אינסטינקט חברתי אנושי. לדעתנו, יצירה של זהויות ושייכויות ארכאיות (קולקטיביות) קודמות לעיצוב האופי של הפרט. רק בשלב מאוחר יותר, ובתוך שייכות קבוצתית, מתפתחים תהליכי גיבוש האישיות של הפרט, וכן גם יכולתו לאינדיבידואציה.

אנו סבורים כי התצפיות שלנו בסימולציות משקפות תהליך חברתי אוניברסלי בלתי מודע המתרחש בחברה האנושית במובן הרחב של המילה: בין קבוצות, בין ארגונים בין תת-תרבויות, בין עמים. בחרנו להימנע מלציין במפורש משמעויות חברתיות-פוליטיות היכולות לעלות כאסוציאציות למתואר כאן. הקורא יוכל, כך אנו מקווים, לשים את לבו למשמעויות שונות הנגזרות מן המתואר.

נראה לנו, כי ניתן להבין את התופעות שתיארנו במושגים של תכלית (לשם מה הן קיימות כך?), ובמונחים של סיבה (מאיזו סיבה הם קיימות כך?). במושגים של תכלית אנחנו סבורים כי החלוקה ל"אנחנו" ו"הם" מביאה תועלת מסוימת. היא נוטלת חלק בתהליך של עיצוב וגיבוש הגדרה עצמית ויצירת זהות אישית: החלוקה ל"אנחנו" ו"הם" אכן מצליחה להשיג גיבוש של הקבוצה. הגיבוש מאפשר לאחד מוטיבציות וכוחות לתוך המאגר הקולקטיבי. הוא נחוץ על-ידי המשתתפים כתחושה של שייכות, דמיון, הסכמה, וקבלה. חוויתם החיובית של המשתתפים בתוך תהליך זה מגבירה את רצונם להעניק לקבוצה משלהם, ולצמצם מרצון את האינדיבידואליות של כל אחד מהם על משאלותיו וצרכיו האישיים. באופן כזה קבוצה יכולה להפוך לצוות, לארגון, או, אפילו, לעם, העובד לקראת השגת מטרות משותפות, לטובת הפרטים שבתוכו, ולטובת הקבוצה כשלם. נראה לנו כי תהליכי גיבוש ה"אנחנו" כוללים גם מידה של סגירות ועוינות כלפי קבוצת ה"הם". כמו-כן נראה לנו כי התייחסות זו כלפי קבוצת ה"הם" עולה עם תחילת הגיבוש אך עשויה לרדת בהדרגה

במשך הזמן, ככל שגדלה תחושת הזהות המושגת (ובעקבותיה תחושות ערך עצמי וביטחון עצמי קבוצתיים). ירידה בהתייחסות שלילית כלפי קבוצת ה"הם" מאפשרת גישושים לדיאלוג בין-קבוצתי, העשוי להתקיים בהצלחה. עם זאת, קבוצות שונות זו מזו במידת הסגירות והעוינות כלפי ה"הם". תיתכן מידה כזאת של סגירות ועוינות בין קבוצות אשר בעקבותיה דיאלוג בין-קבוצתי ימנע לדעתנו, הגדרה עצמית המתרחשת דרך הזדהות והפרדה. יש לה שני ממדים מרכזיים: (1) ממד של הדומה לי; (2) ממד השונה ממני.

להשערותנו, תהליך הדיפרנציאציה זקוק לשני הממדים. לא ניתן לבנות ולהגדיר זהות אישית וקבוצתית ללא השתתפותם של שני ממדים אלה. החלוקה ל"אנחנו", ו"הם" יכולה להיתפס כמבנה שמספק קווי הפרדה נחוצים בתוך הוויה עמומה. היא מגדירה גבולות בתוך הכאוס ומעגנת אותם במציאות חברתית. כך אפשר לראות את הקבוצה שמכונה "אנחנו" כמאמצת את כל ההיבטים של ה"דומה לי" לעצמה, ומייחסת את כל ההיבטים של ה"שונה ממני" לקבוצה האחרת. במילים אחרות, "אנחנו" מייצג צורה קולקטיבית של "אני" (me), ו"הם" מייצג צורה קולקטיבית של "לא אני" (not me).

החלוקה ל"אנחנו" ו"הם" כמנגנון הגנה

כאמור, לחלוקה ל"אנחנו" ו"הם" יכולה להיות גם סיבה רגשית. היעדרה של תחושת שייכות עלול ליצור אצל הפרט תחושת מצוקה. תחושת מצוקה זאת קשורה, כנראה, לפחד של היות האדם לבדו, לדיכאון שבהיעדר שוני ולהיעדר תחושת שייכות. כל אלה תוארו בספרות, ולהלן פירוט של חלק מן הרעיונות.

הפחד

נראה שבחלל בלתי מוגדר הפרט מתמלא בתחושת חרדה ומוצף באימה הישרדותית. אנחנו מציעים לראות מצב קיצוני זה של אימה קדומה כמקביל לתיאורים שרווחים בספרות הפסיכואנליטית על חרדה ראשונית בהוויה האנושית הבסיסית. ביון (1962, 1977) דיבר על אימה חסרת שם (a nameless dread), Winnicott (1987, 1989) על חרדה מהתפרקות (disintegration anxiety), שאי-אפשר לחשוב עליה (unthinkable anxiety), מצב רגשי של "נפילה אין-סופית". קליין (1946) דיברה על סכנת הכחדה

(annihilation), כנגזרת מיצר המוות הטבוע באדם מלידה. Bollas (1955) טען שחלל ריק מתמלא ברוע והמושג "חור שחור" רוח בתיאורים של אימה הישרדותית ותחושה של קטסטרופה קיומית שהאדם חי לפתחה.

הדיכאון

Winnicott (1975) טוען כי האחידות החברתית מוליכה לדיכאון, בעוד שקונפליקט מחלץ ממנו:

"אם כל העולם כאחד הוא החברה שלנו, יהיה לו מדי פעם צורך להיות במצב רוח מדוכא... המושג של חברה גלובלית אחידה, נושא בתוכו את הרעיון של התאבדות עולמית..." (עמ' 256)

היעדר תחושת שייכות

נראה שהמון סתמי אינו מספק זהות לפרטים, ומשאיר אותם באי-נחת, ובתחושת מצוקה, הנחווית, כנראה, ככאוטית. במציאות חברתית עמומה כזאת אנשים עלולים להרגיש שהם חסרי ערך וחסרי משמעות כלשהי, שקיומם נמחק. הם נפגשים עם רגשות בלתי נסבלים של ספק ובלבול וממהרים להתגונן מפני סכנה זאת. אומרת Milner (1981):

"... עולם ללא צורה הוא באמת ריק. אין בו דבר שניתן להיאחז בו. כל אובייקט חיצוני שנעשה לנו משמעותי וחיוני צריך שתהיה לו צורה כלשהי שדרכה אנו יכולים להכיר בו כספק אפשרי של צרכים שלנו ובתור שכזה, רלוונטי לגורלנו... יש כאן עיקרון של תיחום, גבולות, מסגרת של כללי סדר מסוימים, שאפשר לשנוא אותם על כך שהם מצמצמים את החופש שלנו, ובו-זמנית לאהוב אותם מפני שהם כל-כך הכרחיים לנו, מפני שאנחנו זקוקים להם בשביל קיומנו הפיזי והנפשי". (עמ' 99-100)

Oldenquist (1988) אומר, מנקודת מבט של הפילוסופיה החברתית:

"... יש עדות עשירה ונחרצת לכך שבני אדם זקוקים לזהויות חברתיות, מעין מהויות, שאחרת הם מרגישים מבודדים ומנוכרים וללא משמעות. אנשים אינם יכולים להעריך את עצמם אלא אם כן ימצאו משהו מהותי מחוץ לעצמם

שיהיה בעל ערך בשבילם. זאת משמעותה של האמירה שאנחנו חיות חברתיות מעצם טבענו..." (עמ' 472).

הצורך ביצירת אויב

אנחנו רואים את העדר הראשוני כהתארגנות בסיסית אוניברסלית כנגד האפשרות להיות פרט חסר משמעות, בתוך המון סתמי חסר שייכות וחסר זהות. בנוסף להתקבצות לעדר הראשוני, המצוקה מרובת הפנים המתוארת כאן עשויה לגייס התארגנות הגנתית ולייצר מנגנונים כמו פיצול, השלכה, והזדהות השלכתית (על תפקידם הכפול). אנו טוענים כי העדר הראשוני מחפש עדר נוסף מולו, לשם יצירת שני עדרים המקיימים את ההתנהגות האופיינית של אנחנו והם.

הפיצול וההשלכה הן תופעות צפויות ומוכרות היטב, ומתוארת בהרחבה בספרות הפסיכואנליטית, אם כי יותר בתחום הבין-אישי, והרבה פחות בתחום הבין-קבוצתי (Klein, 1946). ייתכן גם כי פיצול ל"אני/לא אני" אינו מספיק כמנגנון הגנה. שייכות קבוצתית אולי יכולה להוות הגנה טובה יותר. הלכידות הקבוצתית מגבירה ומחזקת את הפיצול, ואף מספקת תחושת שייכות כ"אנחנו". כך, "אנחנו" יכול להוות כמרגיע יותר, בטוח יותר, וחזק יותר, מאשר "אני". הפיצול ל"אנחנו" ו"הם" יכול להוות מנגנון הגנה מחוזק יותר מפני שהוא מספק בו-זמנית שייכות וגם אפשרות להשלכה של היבטים לא רצויים בזהותה של קבוצת ה"אנחנו" על קבוצת ה"הם". גם התהליך שבו קבוצת ה"הם" הופכת לאויב, למרות הכאב וההרסנות הכרוכים בו, עדיין יכול להיחשב כמנגנון הגנה במובן הפסיכולוגי של המילה. אויב מוגדר המעצים את השייכות של הפרט, תוחם גבולות ברורים, מחזק תחושה של זהות קבוצתית ואישית, יכול לחלץ את האדם מהחרדה שהוא שרוי בה. במובן זה ניתן לומר שקל יותר לחיות במחיצתו של אויב מוגדר מאשר לשאת את נטל העמימות והאנונימיות.

הרעיון על הצורך באויב איננו חדש: במאמר מ-1972 טוען Kohut שהתוקפנות כלפי האחר היא ביטוי לזעם נרקסיסטי שנובע מפגיעה בעצמי ומחסכים של צרכים בסיסיים בהתפתחות. בסיום המאמר הוא מדגיש שדינמיקה זוהי מתרחשת גם בתהליכים קבוצתיים ובהבנתה יש כדי לתרום לחשיבה על התנהגות חברתית ועל עוינות בין קבוצות. לדבריו:

"... לכידות קבוצתית נבנית וניזונה לא רק על-ידי האידיאל של האגו המשותף לכל חברי הקבוצה אלא גם על-ידי גרנדיוזיות שהם מייחסים למושא הקבוצתי, כלומר, לעצמי הגרנדיוזי המשותף... למען האמת... אם אומר זאת באופן בוטה... ישנן קבוצות שלכידותן וכוחן נובעים יותר מהאמביציות המשותפות שלהן מאשר מהאידיאלים שלהן". (עמ' 397-398)

הוא מוסיף שהפרעות לביטוי ולמימוש צרכים נרקסיסטיים קבוצתיים עלולות לגרום לרגרסיה שהופכת לזעם נרקסיסטי ולתוקפנות כלפי קבוצות אחרות. "הצורך בנקמה, במחיקת תחושת העוול שנגרם, בהסרת הפגיעה בכל אמצעי שהוא, ותחושה עמוקה ובלתי מתפשרת שהכרחי להשיג מטרות אלה, רודפת את אלה שסבלו מפגיעה נרקסיסטית ואינה נותנת להם מנוחה". (עמ' 380)

Moses (1982) מסתמך על המשגות אלה של Kohut במאמר על העצמי הקבוצתי ורואה בתופעות נרקסיסטיות ובנגזרותיהן הפתולוגיות את השורש לקיטוב בין קבוצות ולהקצנה של הקונפליקטים ביניהן. כדוגמה הוא בוחן את התהליכים הדינמיים שמרכיבים את הקונפליקט הישראלי-ערבי. הוא רואה בפתולוגיה נרקסיסטית גורם משמעותי לתפיסה של הקבוצה האחרת כשעיר לעזאזל וסימונה כאויב. לדעתו, ייחוס התוקפנות לאחרים הוא מנגנון הגנה קבוצתי אשר מעלה את הערך העצמי של חברי הקבוצה ומטפל באופן כזה בפגיעותם. ההשלכה משאירה את האדם

"... צודק וטהור. תחושה זאת מתחזקת עוד יותר מעצם ההשוואה עם מושא ההשלכה שנתפס כרע, אכזר, ברברי ולא אנושי. חיזוק זה בתחושת הערך העצמי נמצא בשורש של המכניזם ליצירת שעיר לעזאזל בדת, וכך רואים ביהדות את תרנגול הכפרות ביום כיפור עד עצם היום הזה: מקריבים ומחסלים את בעל החיים שנושא את כל הרע בתוכו והאדם נשאר טהור ונקי. אותו סוג של רווח נרקסיסטי שמשיגים דרך השלכה מתרחש כאשר קבוצה לאומית משליכה את נטיותיה התוקפניות ומשאלותיה העוינות על האויב השכן. אותו קיטוב מתקיים ברמה לאומית. הם הערבים, הם רעים, ואנחנו היהודים, או הישראלים, טובים, וכמובן גם להפך" (עמ' 55).

Volkan (1988) טוען שהצורך באויב במובן פוליטי וחברתי הוא אוניברסלי. שורשיו נטועים בילדות וקשורים לתהליכים ראשוניים של גיבוש זהות אישית ושייכות קבוצתית. במאמר משנת 1987 הוא מציע שהאויב הפוליטי החברתי הוא נגזרת של הצורך הילדי באובייקטים מתאימים שעליהם הוא משליך את החלקים שיש לו קושי להכילם. הוא מטביע את המושג suitable targets of externalization. לדעתו, יצירה של אויב משותף משרתת מטרה זאת, ומספקת מנגנון הגנה קבוצתי כנגד משאלות ודחפים שמסכנים את הזהות הקולקטיבית.

"האויב שהוא הממשיך של מושאים הולמים שכאלה משמש כמיכל לעצמי המוחצן הרע שלנו ולייצוגי אובייקט שמורכבים מדחפים לא רצויים, מחשבות ומשאלות וההגנות שלנו כנגדם". (עמ' 912)

לפי תפיסתנו, הצורך באויב חי בכפיפה אחת עם הצורך בידיד. שניהם יוצרים שני קטבים מנוגדים על רצף אחד. שני הצרכים האלה חיים בדו-קיום של מעין סתירה. מתוך עבודתנו נראה שהתמקמות אישית וחברתית מתרחשת על-ידי יצירת "אויב" חיצוני בדמות "הם" ושתפקיד ה"ידיד" שמור לקבוצת ההתייחסות הפנימית בדמות "אנחנו".

התשתית הרגשית הראשונית של התהליכים האלה אינה מודעת; תפקידם החיוני של שני הצרכים גם יחד להתפתחות ולהתארגנות מוכחש. הם עוברים רציונליזציה והופכים לאידיאולוגיה מנומקת שאיננה במגע עם השורשים הסטרוקטורליים שמהם היא נגזרת. אידיאולוגיה, על פי תפיסתנו, גם משרתת הגדרת זהות, וגם פועלת כמנגנון הגנה. התהליך הדינמי של בניית זהות ותיחומה קודם ליצירה של תכנים אידיאולוגיים מוגדרים. האידיאולוגיה מארגנת גבולות ומעניקה תחושת שייכות במצב של בלבול וספק; מספקת התמצאות מהירה לשאלות קיומיות שיש להן כנראה ערך הישרדותי. במלחמה ובתחרות חשוב לדעת מהר מי בעדך ומי נגדך. מי שלא מזוהה ומשווה, קיומו בסכנה. במקביל לכך, הדיאלוג התוך-קבוצתי על אודות האידיאולוגיה הוא בעל אפיונים טוטליטריים: בתוך החיבוק הוא שולל שונות. זהו מעין דיאלוג בינארי: כן-לא, איתנו-לא איתנו, שייך-לא שייך.

כאמור, לפי תצפיותינו, נראה שחלוקה שרירותית מקבלת ממד של אידיאולוגיה. הפתק המקרי שלפיו התחלקו המשתתפים הופך לדגל, מעצב דעות פוליטיות וחברתיות ומזין את הלכידות הקבוצתית. אנו טוענים כי מה שעל פניו נראה לאנשים כבחירה רציונלית של דעות ועמדות המבטאות השקפות העולם בוגרות ושקולות, מתברר, לפחות בחלקו, כתהליך לא מודע שהשליטה בו, והבעלות האישית עליו, מוגבלות, וההשפעה הקבוצתית עליו גדולה.

הפיצול ל"אנחנו" ו"הם": החמצה של תלות ההדדית והתפתחות קבוצתית

לדעתנו, הסתגרות ועוינות כלפי האחרים תובעת מחיר, ויש לה השלכות לגבי אופיו של השיח הבין-קבוצתי: הבריחה לתוך לכידות קבוצתית עלולה להוות נדבך משמעותי בתוך תהליך שאוטם את הגבולות סביב "אנחנו" ובונה חומה מול ה"הם". שתי הקבוצות נמנעות מהכרה בערכן ובתפקידן הבונה זו בחייה של זו: הן נוטות להכחיש את המקום שיש לכל אחת מהן בהתפתחותה של חברתה, ואת החשיבות של תרומתן ההדדית להגדרה עצמית ולבנייה של תחושת שייכות חברתית. כך, כל אחת מהקבוצות מתנתקת מהיכולת לראות את השנייה כבעלת משמעות חיובית וערך כלשהו, ובמקביל, לראות את עצמה באותו אופן כלפי האחרים. האפשרות של גבולות גמישים ופתוחים, של התעדכנות ויחסים ממשיים עם האחר המשתנה נחוות כמבלבלת ומסוכנת. במצב כזה, הגבולות הופכים לחומה הגנתית שמפרידה בין הקבוצות וסוגרת עליהן. שתי הקבוצות מתבצרות בתוך עצמאות מדומה והתלות ההדדית שלהם זו בזו נדחית ונשכחת. הקשר בין הקבוצות נשאר ברמה בלתי מודעת ואיננו זוכה להכרה. צרכים בסיסיים כאלה יכולים להתקיים בדרגות שונות על רצף אחד בין הכרה בהם לבין הכחשתם. כך, כאשר הצורך באחר מוכחש, ממילא גם התרומה שקבוצה אחת מהווה בשביל חברתה נדחית.

מספר גישות תיאורטיות עוסקות בתועלת של המפגש עם הזולת, ואף בחיוניות של מפגש כזה להתפתחות הפרט. אנו מניחים כי ניתן לגזור רעיונות דומים גם לגבי התפתחות קבוצות על פרטיהן. לפי Winnicott ("אין תינוק בלי אימא", 1965, 1975a), העולם האנושי מתחיל משניים ולא מהפרט הוא טוען שגיבוש זהות סובייקטיבית בעלת ערך זקוקה לאחר; אחר שאפשר גם להתנגח בו, להרוס אותו (בדמיון) ולהתפתח דרכו. האחר הוא לא רק כורח מציאותי שהחיכוך איתו בלתי נמנע ודורש מאמץ והסתגלות, אלא גם צורך חיים שאי-אפשר בלעדיו.

הזולת הוא מושא לדמיון ולפנטזיה, אך גם חלק מן המציאות החיצונית. המפגש עם המציאות החיצונית, לפי Winnicott (1986), הוא חיוני להתפתחות בוחן מציאות, להתפתחות יכולת בנייה ויצירתיות וגם מספק ומהנה כשלעצמו:

"... אנו מרבים לשמוע על התסכולים האמיתיים שהמציאות מערימה בדרכם של אנשים אך ממעטים לשמוע על ההקלה והסיפוק שהמפגש עם המציאות יכול לגרום... פנטזיה יכולה להיות נסבלת בכל עוצמתה רק כאשר יש ביקורת מציאות טובה ויכולת להערכה תקינה של האובייקטיבי... הסובייקטיביות גורמת להנאה רק כאשר היא מקבילה למציאות אובייקטיבית". (עמ' 153)

בראייתו של Winnicott (1986), הזולת נתפס כמשאבים וכפוטנציאל לעושר ולרב-גוניות. "לא אני" יש יכולת להציל את ה"אני" מסכנה של הסגר פרנואידי חונק. ולכן, ברוח החשיבה הזאת, אנו יכולים להניח שכשאין אחר בסביבה, תתגלה נטייה ליצור אותו.

בובר (1970) רואה בדיאלוג שנוצר ביחסי אני-אתה הישג קיומי, בעוד שיחסי "אני-לז" מהווה החמצה של אפשרות כזאת. נראה לנו כי בפיצול ל"אנחנו" ו"הם" ישנם מרכיבים של אני-לז: לפי תפיסתנו, הפיצול ל"אנחנו" ו"הם" עלול לייצג התרחקות ואף נפילה מהאפשרות לממש את הפוטנציאל שגלום ביחסי אני-אתה. התקווה לכוון יחסים של דיאלוג ברוח "אנחנו ואתם", מפנה את מקומה לחלוקה של "אנחנו" ו"הם", על העוינות והניכור שנלווים אליהם.

הציות

חשוב לציין כי קיימת אולי השערה אלטרנטיבית להשערתנו המרכזית בדבר הפיצול האינסטינקטואלי לשתי קבוצות. עקב תופעת הציות להוראות הסימולציות, כפי שהעלו התצפיות, ייתכן כי המשתתפים בקבוצות נענים לסוגסטיה גלויה או סמויה של המנחה. אם כך הדבר, הרי שהסיבתיות הבסיסית לתופעה הנה משאלה למנהיג (פרויד 1958; Bion, 1961), והציות התלתי העמוק והראשוני לסמכות.

התרשמנו שתופעת התלות בסמכות היא אכן רבת-עצמה. אך, למרות זאת, נראה לנו כי הציות לסמכות בלבד אינו יכול להסביר את שלל התצפיות: הוא יכול, אולי, להסביר את החלוקה לקבוצות לפי ההוראות של היועצים. לעומת זאת, אין הוא יכול להסביר, לדעתנו, את ההתייבשות של שתי קבוצות אחת מול רעותה, את ההשקעה היצירתית של כל אחת מן הקבוצות בגיבוש הזהות הקבוצתית, ואת היציבות של התמקמות זו לאורך זמן. התרשמנו כי המוטיבציה הפנימית העזה של המשתתפים לחלוקה זו אינה יכולה להיות מנומקת על-ידי תלות בסמכות. ייתכן, אם כך, כי הציות לסמכות הוא אכן בעל משקל אך איננו הגורם היחידי לתופעה זו. יתר על כן, ייתכן כי הנטייה הבסיסית לחלוקה ל"אנחנו" ו"הם" היא זו שמחפשת מנהיג לא פחות מאשר ההפך. נראה שמדובר ביחסי גומלין בין הציות לסמכות והתלות בה לבין הנטייה האוניברסלית לחלוקה ל"אנחנו" ו"הם" שחברים יחד לכדי יצירת התנהגויות אוניברסליות.

השפעות תרבותיות

החלוקה ל"אנחנו" ו"הם", על פי טענתנו, הנה אוניברסלית. למרות זאת תיתכן השפעה מקצינה או ממתנת של נסיבות היסטוריות, של תרבויות, של דתות, ושל טראומות חברתיות.

אנו מניחים כי תרבויות שמעודדות אליטיזם של "אנחנו" והפחתת ערך של "הם", ואף ממליצות מראש לראות את "הם" כאויב פוטנציאלי, עלולות לחזק את הנטייה לחלוקה קוטבית לשתי קבוצות מנוגדות אצל בני אותה תרבות. נטייה זו עלולה להיות בעלת השפעה מקצינה על הסביבה, ולהפיק התנהגות מקבילה מקבוצת "הם". במילים אחרות, הקונטקסט החברתי, התרבותי, ההיסטורי, שבו החלוקה הזאת מתרחשת יכול להשפיע על האופן שבו יתרחש התהליך הזה על עצמתו ועל תכניו.

Winnicott (1989) טוען ששבר אשר התרחש בילדות המוקדמת עלול לחזור ולשחזר את עצמו בחיים הבוגרים באופן דיסוציאטיבי ולבוא לידי ביטוי בהתנהגות מתגוננת מדי. כלומר, אירועים טראומטיים בעבר שלא זכו לעיבוד עלולים להופיע בהווה באופן לא מודע ולגרום להשקעת יתר בפעילות של התבצרות כנגד "ההתקפה הבאה" וביחס של דריכות עוינת וחשדנית לגבי הזולת (שם, עמ' 89-90, 91).

במקביל, אנו משערים שהיסטוריה של טראומות חברתיות עלולה להשפיע על האקלים הרגשי להעצים תגובות קולקטיביות של חשדנות כלפי זרים הסתגרות והתבדלות, ואף להקצין את הקיטוב והניכור בין הקבוצות.

במאמרו על הדמוקרטיה טוען Winnicot (1986) שהנטייה הטבעית לדמוקרטיה יכולה להתחזק על-ידי צמצום הכפייה שמופעלת על התינוק על-ידי הוריו; כלומר על-ידי "אם טובה דיה" במובן חברתי-פוליטי. בהמשך לרעיונות אלה, אנו מניחים שחברה אשר מדגישה ערכים של פתיחות, קבלה, ודמוקרטיה, יכולה לסייע להקטנת הקיטוב בחלוקה לקבוצות "אנחנו" ו"הם".

אך, למרות כל זאת, החלוקה לקבוצות קוטביות נותרת, לדעתנו, ראשונית ועצמית, מעבר לחברות ולתרבויות, על ההיסטוריה שלהן, על הלמידה וההתנסויות הקולקטיביות שצברו במהלכה.

"השלישי" ותפקיד היועצים

בנוסף לאמור לעיל, החלוקה ל"אנחנו" ו"הם" כוללת בתוכה, לדעתנו, התנגדות לצד שלישי (בצרפתית Tiers). ההתנגדות לשלישי יכולה להיות מוסברת במונחים של Lacan (1977); השניים יכולים לקיים ביניהם יחסים יציבים ואף מוקפאים. השלישי, האחר, מתייחס לממד פסיכולוגי שנוצר במסגרת האנליטית שהוא שונה ומובחן מהמטופל והמטפל גם יחד: "האחר הוא אם כן המוקד שבו מתהווים האני המדבר עם הלז ששומע..." (עמ' 141). השלישי, האחר הוא זה שמונע חזרתיות וקיפאון (glaciation). אנחנו טוענים כי גם החלוקה ל"אנחנו" ו"הם" מתנהגת באותו האופן, כמו שניים, כמו זוג, על היציבות והקיפאון שבהם, זאת, למרות שהיחסים שבין "אנחנו" לבין "הם" אינם בהכרח יחסים של אהבה והם יכולים להיות יחסי יריבות ואף אויבות. בסימולציה קבוצת "הממשלה" יכולה הייתה להוות "שלישי" אפשרי אלא שהיא "נעלמה". לדעתנו, היעלמותה מייצגת את ההתנגדות לאחר. לאחר התפזרות "הממשלה" במהלך הסימולציה, ניתן לומר כי המערכת כולה "קפאה" על שתי הקבוצות שבה. היחסים שבין "אנחנו" ו"הם" נותרו יציבים, עד להתערבותם של היועצים. גם היועצים הושפעו מהלחץ להשתייך לשתי הקבוצות הקיימות, ואף

הרגישו בצורך לנוע ממקומם ולהצטרף אליהם. אולם, למרות זאת, נשארה קבוצת היועצים במקומה ושמרה על תפקידה. בסופו של דבר, נראה כי היועצים לקחו על עצמם את התפקיד של ה"שלישי", האחר. יכולתם של היועצים לשמור על מקומם ועל ייחודם, למרות הלחץ הקיים להתחלק לשתי קבוצות, היא שאפשרה להם להיות "שלישי" בתוך הסיטואציה הקוטבית. בעקבות התערבותם של היועצים כ"שלישי" יצאה המערכת מקיפאונה. התחילו אינטראקציות שיכלו ליצור תשתית להתהוות ולקידום של דיאלוג בין-קבוצתי.

אנו מדגישים כי "השני" הנו מושג שונה מן "האחר" ("השלישי"). נראה לנו כי ביחסים שבין קבוצות, "השני" הוא ה"אויב", והיחסים בין הצדדים הנם אנטגוניסטיים (ניתן לראות בהם שני צדדים של אותו מטבע). "השלישי", לעומת זאת, נמצא מחוץ למעגל המקוטב של "אנחנו" ו"הם" והוא מייצג אפשרויות נוספות. כניסתו של ה"שלישי" לתמונה נתקלת בהתנגדות ובאי רצון מצד כל המשתתפים בסימולציה. כאשר המנחים משקפים את הציות לפתקים, ומציעים פירוש, שעל פיו בניית האידיאולוגיה הנה נגזרת של תהליך לא מודע ולא רציונלי, מתעורר פחד וכעס אצל המשתתפים. האפשרות שפתק שרירותי צובר מעמד של עמדה פוליטית מנומקת, יש בה, כנראה, משום פגיעה נרקסיסטית חמורה בעצמי הקבוצתי. כמו שכבר הזכרנו במהלך העבודה, מה שעל פניו נראה לאנשים כבחירה רציונלית שמבטאת השקפת העולם בוגרת ושקולה, מתברר, לפחות בחלקו, כתהליך לא מודע שהשליטה בו, והבעלות האישית עליו, מוגבלת. יכולתם של היועצים לעמוד בהתעלמות, בהפחתה ובכעס המתעורר בעקבות התערבויותיהם מאפשרת לקבוצה להזדקק להם ולהשתמש בהם להפחתת ההסתגרות והעוינות ולהגברת הדיאלוג הבין-קבוצתי.

אנו ערים לעובדה שגישות פוסט-מודרניסטיות רואות את הסטרוקטורות למיניהן כמייצגות מגבלות של החשיבה האנושית, ומדגישות תחת זאת רלטיביזם וחוקים משתנים תמיד. למרות זאת אנו טוענים כי הסטרוקטורה החברתית אותה אנו מציעים פועלת כחוק יציב המונח בבסיס ההתנהגות האנושית.

סיכום

לסיכום, לטענתנו, תצפיותינו חושפות נקודת עיוורון אנושית אוניברסלית, ולפיהן החברה האנושית נוטה להתחלק לקבוצות "אנחנו" ו"הם" כאילו מתוך אינסטינקט. האידיאולוגיה והרציונל של החלוקה באים בעקבות חלוקה זו, ולא כסיבה לה. לחלוקה זו ערך הישרדותי המתבטא בגיבוש החברתי הנוצר בתוך הקבוצות, וכולל תחושות מטרה משותפת ומוטיבציה עזה לשיתוף פעולה. הסכנה שבחלוקה זו טמונה בכך שהתייצבות של קבוצות "אנחנו" ו"הם" עלולה ליצור יחסים של עוינות ואויבות, ולגרום לתהליכים של חשדנות, התגרות ותוקפנות. אנו מקווים כי מתן תשומת לב לתצפיות האלה, וכן המשך האישוש המחקרי שלהן, יסייעו לגיבוש פרספקטיבה חדשה, מתונה יותר, על היחסים שבין קבוצות ולאומים. כך יגבר הסיכוי לשימור יתרונותיה של החלוקה הזו מבלי להסתכן בחסרונותיה.

ביבליוגרפיה

- Bion, W.R. 1977. "Transformations". In: *Seven Servants. Four Works by Wilfred Bion*. pp. 1-183. Jason Aronson, New York.
- Bion, W.R. 1962. "A Theory Of Thinking". *International Journal of Psycho-Analysis* 43:306-10.
- Bion, W.R. 1961. *Experiences In Groups And Other Papers*. Tavistock. Routledge. London.
- Bollas, C. 1995. "The Structure Of Evil". In: *Cracking Up: The Work of Unconscious Experience*. pp. 180-220. Hill & Wang Publications. New York.
- Buber, M. 1970. *I and Thou*. Scribner, New York.
- Freud, S. 1958. *Negation* (1925). In: The Standard Edition Of The Complete Works Of Sigmund Freud, 19:235-243. James Strachey (Trans.) Hogarth Press, London.
- Freud, S. 1958. *Group Psychology And The Analyses Of The Ego* (1921c). In: The Standard Edition Of The Complete Works Of Sigmund Freud, 18:67-134. James Strachey (Trans.) Hogarth Press. London.
- Freud, S. 1958. *Totem And Taboo* (1912). In: The Standard Edition Of The Complete Works Of Sigmund Freud, 13:1-18. James Strachey (Trans.) Hogarth Press. London.
- Klein, M. 1946. "Notes On Some Schizoid Mechanisms". *International Journal of Psycho-Analysis* 27:99-100.
- Kohut, H. 1972. "Thoughts on Narcissism and Narcissistic Rage". *Psychoanalytical Studies of the Child* 27:360.
- Lacan, J. 1977. *Ecrits: A Selection*. Alan Sheridan (Trans.). W. W. Norton & Company. New York.

Lacan, J. 1956. "The Freudian Thing or the Meaning of the Return to Freud in Psychoanalysis". In: *Ecrits (1949-1960)*. Alan Sheridan (trans.) pp. 114-145. W. Norton & Company. New York.

Milner, M. 1981. *On Not Being Able To Paint*. Heinman, London.

Moses, R. 1982. "The Group Self and the Arab-Israeli Conflict". *International Review of Psycho-Analysis* 9: 55.

Oldenquist, A. 1988. "An Explanation Of Retribution". *Journal Of Philosophy* 41:464-478.

Robins S.R.; and Post J.M. 1997. Political Paranoia. The Psychopolitics Of Hatred . Yale University Press. New Haven and London.

Volkan, V.D. 1988. *The Need To Have Enemies And Allies*. Jason Aronson Northvale, NJ

Volkan, V.D. 1987. "Psychological Concepts Useful in the Building of Political Foundations Between Nations: Track II Diplomacy". *Journal of. the American Psychoanalytic Association* 35:903-935.

Volkan, V.D. 1985. "The Need to Have Enemies and Allies A Developmental Approach". *Political Psychology* 6:219-247

Winnicott, D.W. 1989. "Fear Of Break Down". In: *Psycho-Analytic Explorations*. Winnicott, C.; Shepherd, R.; and Davies, M. (Eds.) pp. 87-96. Harvard University Press. Cambridge, MA.

Winnicott D.W. 1987. "Communication Between Infant And Mother and Mother and Infant Compared and Contrasted". In: *Babies And Their Mothers*. Winnicott, C.; Shepherd, R.; and Davies, M. (Eds.). pp. 89-105. Addison-Wesley. Reading, MA.

- Winnicott D.W. 1986. "The Meaning Of The Word 'Democracy'". (1950). In:
Home Is Where We Start From. Essays By Psychoanalyst. Winnicott, C.;
 Shepherd, R.; and Davies, M. (eds.). W.W Norton & Company, New York,
 London.
- Winnicott, D.W. 1975a. "Primitive Emotional Development". (1945). In:
Through Pediatrics To Psychoanalysis. pp. 145-147. Basic Books, Inc. New
 York.
- Winnicott, D.W. 1975. "Aggression In Relation To Emotional Development" In:
Through Pediatrics To Psychoanalysis. pp. 204-219. Basic Books, Inc. New
 York.
- Winnicott, D.W. 1965. "The Theory Of The Parent Infant Relationship". In: *The
 Maturational Processes And The Facilitating Environment.* pp. 37-56.
 International Universities Press, Inc. Madison University, CT.

נספח: הנחיות להעברת הסדנה על פי המאמר "אנחנו והם"

מרים ברגר ואבי ברמן

הסדנה כוללת חמישה מפגשים לפחות על פי הפירוט הבא :

מפגש ראשון - העברה של הסימולציה

ניתן להיעזר בתיאור הסימולציה שבמאמר.
ניתן להוסיף רעיונות לחלוקת הפתקים.
יש להקפיד על חלוקה מקרית של הפתקים.
רצוי להימנע מהכנסת רעיונות (סוגסטיה) לתוך הפתקים המחולקים.
ככל שהחלוקה נטולת תכנים (למשל צבעים בלבד) המשמעות של החלוקה ל"אנחנו" ו"הם" משמעותית יותר.

מפגש שני - עיבוד במליאה

העיבוד במליאה אמור להיות צמוד להתרחשות בסימולציה, גם אם התרחשות זו אינה תואמת את הכתוב או את המצופה על-ידי המנחים.
המשתתפים נקראים לשתף בחוויותיהם ולאחר מכן בתובנותיהם.

מפגש שלישי - הרצאה

ההרצאה יכולה להתבסס על המאמר. היא כוללת בעיקר את התיזה שבמאמר.
המנחה יכול להוסיף על כך חומרים רלוונטיים לדעתו.

מפגש רביעי - דיון קוגניטיבי-חוויתי בתכנים של ההרצאה

יש לשים לב להסכמות כמו להתנגדויות.
רצוי לעודד דיון, להימנע מלשכנע ב"נכונות" הכתוב במאמר, ולאפשר גיבוש גישות אישיות לחומר.

מפגש חמישי - יישום

במפגש זה נקראים המשתתפים לחשוב, לשתף ולהיעזר בקבוצה לשם יישום כל החומר שהצטבר בסדנה בחייהם ובעבודתם המקצועית. ניתן לסכם מפגש זה במסקנות אישיות קונקרטיות ובכיווני פעולה מנוסחים כהחלטות.

אפשרות נוספת

ניתן להוסיף מפגש מליאה פתוח חוויתי, בלתי מובנה, לאחר המפגש השני או השלישי.